

1908 JÖN TÜRK İHTİLALİNİN BAŞLAMASINDA REVAL BULUŞMASININ ÖNEMİ

YRD. DOÇ. DR. NECMETTİN ALKAN

Bu çalışmada, Reval buluşmasında Osmanlı Devleti'nin kaderi hakkında Jön Türklerin iddia ettiği gibi ihtilalin başlamasına neden olabilecek nihai bir kararın alınıp alınmadığı incelenecektir. Bu bağlamda özellikle de harekete mensup ve isyanda belli bir görev ifa etmiş olan Jön Türklerin hatıratlarına müracaat edilerek, bu buluşmayı nasıl algıladıklarına temas edilecektir. Bunların yanı sıra konuyla alakalı araştırmalar yoluyla da gerçekte Reval'de nelerin konuşulduğu belirlenmeye çalışılacaktır.

Tarihte birtakım hadiseler birbirleriyle alakalı olmadıkları halde doğrudan ya da dolaylı olarak çok farklı bir olayın patlak vermesine neden olabilmektedir. "Reval buluşması" ile "1908 Jön Türk ihtilali" arasında da böylesine ilginç bir bağlantı bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nden çok uzaklarda bir şehirde Avrupalı büyük devletlerden iki monarğin gerçekleştirdiği bu buluşma ve yaptıkları gizli görüşme, aradan çok fazla bir süre geçmeden, takriben üç hafta sonra Jön Türk ihtilalinin patlak vermesi, hatta daha da önemlisi ihtilalin öne alınması konusunda gündeme getirilen en önemli nedenlerden biri olarak gösterilmektedir. Gerek döneme şahitlik etmiş pek çok şahsiyetin hatıratlarında, gerekse daha sonra yapılan araştırmalarda bu iki olay arasındaki doğrudan bağlantı sıkça vurgulanmaktadır. Nitekim aşağıda da görüleceği gibi, bu görüşmede Makedonya ile Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Rusya arasında paylaşılmasının kararlaştırıldığı iddia edilerek 1908 ihtilalinin fitili tutuşturulmuş, II. Meşrutiyet tekrar ilan edilmiş ve devamında da II. Abdülhamid tahttan indirilmişti.

Bu çalışmada, Reval buluşmasında Osmanlı Devleti'nin kaderi hakkında Jön Türklerin iddia ettiği gibi ihtilalin başlamasına neden olabilecek nihai bir kararın alınıp alınmadığı incelenecektir. Bu bağlamda, özellikle de harekete mensup ve isyanda belli bir görev ifa etmiş olan Jön Türklerin hatıratlarına müracaat edilerek, bu buluşmayı veya görüşmeyi nasıl algıladıklarına temas edilecektir. Bunların yanı sıra konuyla ilgili olarak yapılmış araştırmalar yoluyla da gerçekte Reval'de nelerin konuşulduğu belirlenmeye çalışılacaktır.

Bu makalede cevabı aranan sorulara gelince; tevdi edilmesi gereken ilk sorunun, hiç şüphesiz Jön Türklerin iddialarıyla alakalı olması gerekiyor: Osmanlı Devleti'nin paylaşılması Reval'de gündeme getirilmiş miydi ve daha da önemlisi böylesi nihai bir karar alınmış mıydı? İkinci soru ise, bu kez tam tersine Jön Türklerin iddialarının doğru olup olmadığı ve dolayısıyla bu görüşmeyi ihtilal sürecini hızlandırmak için bir kıskırtma aracı olarak kullanıp kullanmadıklarıyla alakalıdır. Çalışmanın sonunda genel bir değerlendirmede bulunulmaktadır.

REVAL BULUŞMASI/GÖRÜŞMESİ

Bu buluşmayı kısaca hatırlatmak gerekirse, İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola, Makedonya'daki reformların yanı sıra o sıralarda gündemi meşgul eden diğer dünya meselelerini, özellikle de Avrupalı büyük devletler arasındaki rekabeti görüşmek üzere 9-12 Haziran 1908 tarihleri arasında Reval'de, bugünkü Estland'ın başşehri Talinn'de bir araya gelmişlerdi.¹ Fakat bu buluşma aradan çok fazla bir süre geçmeden Jön Türkler arasında "bomba" gibi bir tesir yapmış ve "Reval'de Türkiye'nin taksimine karar verildi!"² şeklindeki haberler yayılmaya başlamıştı. Nitekim bu haberler üzerine harekete geçen Jön Türk zabıtlarının başlatmaları ihtilal, genel olarak Reval'deki İngiliz-Rus buluşmasına verilmiş bir cevap olarak da yorumlanmıştır.³

Günümüz tarihçilerinden Sina Akşin

met Hacısalihoğlu da benzer bir tespitte bulunarak, ilgili olayın Jön Türk İhtilali'nin "tetikleyicisi" olduğunu ifade etmiştir.⁶

Asıl konuya geçmeden önce, Jön Türklerin Reval görüşmesinde konuşulanlardan ne şekilde haberdar olduklarının da tespit edilmesi gerekiyor. Bu konu hakkında müstakil ve önemli bir makale kaleme alan Orhan Koloğlu'nun tespitlerine göre, Jön Türklerin iki haber kaynağı bulunmaktaydı: Bu iki monarkın buluşmalarını ve görüşmelerini, yabancı postalar aracılığıyla kendilerine ulaşan veya serbestçe temin edilen Avrupalı gazeteler ve Makedonya'daki yabancı konsoloslara vasıtasıyla öğrenmişlerdi.⁷ Nitekim bilindiği gibi, bu iki kaynak aynı şekilde Jön Türklerin II. Abdülhamid'le olan mücadelelerinde o günkü şartlarda kullandıkları en önemli ve etkili araçların başında gelmektedir.

Reval'de buluşan VII. Edward ile II. Nikolay'ın Makedonya sorununu görüşmeleri Jön Türkler arasında bomba etkisi yapar.

wikipedia

Niyazi Bey: "(...) heyecân ve helecânlar içinde çirpındım. Memâtdan başka bir çâre-i necât görmüyordum. Nihâyet pir-hûn gördüğüm aşak-ı siyâh istikbâlimde, istikbâl-i ümmetde nâ-gahân bir ziyâ-yı ümid, bir kûşe-i selâmet belürmiş gördüm. (...) Reval Mülâkatı mükarrerâtının te'sirât-ı müdhişesini çizen alâmetleri görüyordum. Bütün efrâd-ı cem'iyet bu müdhiş mukarrerâta vâkıf olmuş idi."

bu kanaate uygun bir yorumda bulunarak, Reval görüşmesini Osmanlı Devleti'nin "geleneksel koruyucusu" ve "geleneksel düşmanın" birleşmesi olarak yorumlamakta, devamında ise bu "tehlike karşısında" Jön Türklerin faaliyetlerini hızlandırdıklarını belirtmektedir.⁴ İlber Ortaylı da görüşmeyi "Genç subayların Makedonya dağlarında isyan bayrağı açmalarına neden olan önemli olay," şeklinde değerlendirerek, İngiltere ve Rusya'nın bu görüşmede "Osmanlı mülkünün âkibetini kararlaştırdıklarını" yazmaktadır.⁵ Son olarak Meh-

JÖN TÜRKLERİN HATIRATLARINDA REVAL GÖRÜŞMESİ

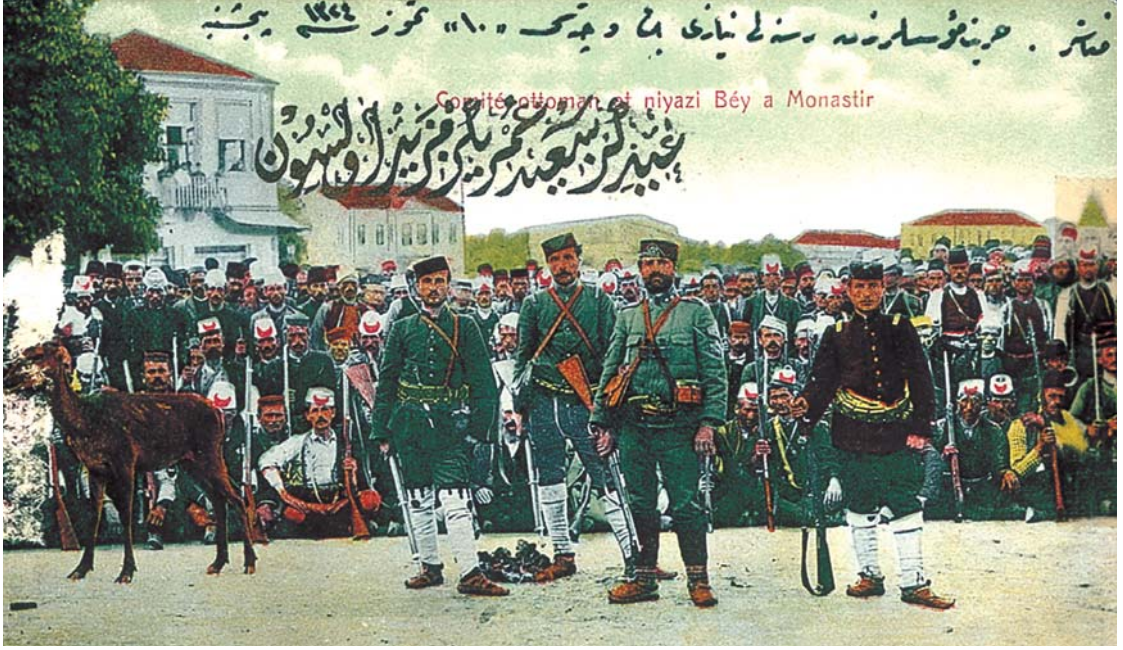
Buluşmanın Jön Türkler arasında nasıl büyük bir infiale neden olduğunu tespit etmek için öncelikle ihtilalin başkahramanı Resneli Niyazi Bey'le başlamak gerekiyor. 15 Haziran 1324/28 Haziran 1908'de yakın arkadaşlarına çete kurma konusunu açan ve gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra 20 Haziran 1324/3 Temmuz 1908'de isyanı başlatan Niyazi Bey, ihtilali kararlaştırma öncesinde bu

görüşmeyi oldukça önemsemiş ve hatıratında buna fazlasıyla temas etmiştir. Hatta nihai olarak harekete geçilmesi gerektiğini çeşitli yerlerde ve çok sık olarak ifade etmiştir. Niyazi Bey hatıratında ihtilalin patlak vermesinin nedenlerini anlatırken, Bulgarların Makedonya'daki şiddet ve gayretinden ziyade "günden güne ziyâdeleşen ve Reval'de karar-gir olan müdâhalât-ı ecnebiyeye karşı hükümetin sükût ve muvâfakatı, alçak politikası(...)"nın etkili olduğunu yazmıştır.⁸ Hatıratının ilerleyen sayfalarında Reval buluşmasına tekrar

Resneli Niyazi Bey, "günden güne ziyâdeleşen ve Reval'de karar-gir olan müdâhalât-ı ecnebiyeye karşı hükümetin sükût ve muvâfakatı, alçak politikası" şeklinde bir değerlendirmede bulunur. (yan sayfa)

Niyazi Bey ve çetesi "Rehber-i Hürriyet" adlı geyikle beraber Manastır'da.

Kaynak Sacit Kutlu.

atıfta bulunan Niyazi Bey, bunun kendisinde yarattığı rahatsızlığı şu şekilde dile getirmiştir:

"Üç gün, üç gece heyecân ve hele-cânlar içinde çırpındım. Memâtdan başka bir çâre-i necât görmüyordum. Nihâyet pir-hûn gördüğüm afak-ı siyâh istikbâlimde, istikbâl-i ümmetde nâ-gahân bir ziyâ-yı ümid, bir küşe-i selâmet belürmiş gördüm. (...) Reval Mülâkatı mükarrerâtının te'sirât-ı müdhîşesini çizen âlâmetleri görüyordum. Bütün efrâd-ı cem'iyet bu müdhîş mukarrerâta vâkîf olmuş idi. (...)”⁹ Bunların dışında, ilerleyen sayfalarda da aynı şekilde Reval görüşmesinin ehemmiyeti üzerinde duran Niyazi Bey, ilgili haberi aldıktan sonra uykularının kaçtığını ve aynı şekilde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bütün üyelerinin bu gelişmeden haberdar olduklarını ifade etmektedir. Niyazi Bey, ihtilal başlatan isyan sırasında uğradığı köylerde halkla yaptığı konuşmalarda bu konuyu gündeme getirerek halkı ihtilal lehine kazanmaya gayret etmişti.

Reval'de görüşülen mevzulardan dolayı vatanın istikbali için endişelere kapılan sadece Niyazi Bey değil, ihtilalin diğer kahramanı Enver Bey de aynı şekilde bu gelişmeden rahatsız olmuştu. Enver Bey bu görüşmenin muhtevasına girmeden, "Reval Mülâkatı, hepimizi düşündürüyor-

du," diyerek Jön Türkler arasındaki genel kanaati özetlemekle yetinmiştir.¹⁰ Jön Türk hareketinde yer alan Kâzım Karabekir de hatıratında İngiltere ile Rusya'nın Reval'de "(...) Makedonya'nın taksimi vesaire hakkında aleyhimize kararlar aldıklarını haziran ortalarına doğru (...)” duyduklarını yazmıştır.¹¹

Ahmet Bedevi Kuran ise, Reval'de İngiltere Kralı ve Rusya Çarı arasında "Makedonya hakkında bazı anlaşmalar" olduğunun duyulduğunu belirterek, bunun isyan hareketini "çabuklaştırılması"nda etkili olduğunu ifade etmiştir.¹² Mehmed Reşid de aynı şekilde Reval mülakatını "Türkiye'ye son darbeyi vurmak" ve "hasta adamın ölümünü tâ'cil etmek" olarak değerlendirmiştir¹³ ve bundan dolayı "istibdâd" yönetimine son vermekte "isti'câl"ın lüzumunun kanıtı olduğunu yazmıştır.¹⁴ Tahsin Uzer, Reval buluşmasında alınan somut kararlardan ve ardından bununla alakalı olarak Babîâlî'ye verilen bir notadan dahi bahsetmekte, cemiyetin bu kararlardan dolayı faaliyetlerini çabuklaştırdığını belirtmektedir.¹⁵

Reval görüşmesi aslında sadece Jön Türkleri tedirgin etmemiş, II. Abdülhamid'in de dikkatini çekmişti. Tahsin Paşa'nın belirttiğine göre, "Sultan Hamid bu mülâkattan hayli

kuşkulandı ve bir Cuma günü Rusya Sefiri'nden bu mülâkat hakkında izahat istedi. Rusya Sefiri Reval Mülâkatı'nın Tibet arazisi üzerinde İngilizlerle bir anlaşmadan ibaret olduğunu söylemiş ve meseleyi ehemmiyetten âri ve sırf iki devlete ait gibi göstermeye çalışmıştı. Abdülhamid buna ne dereceye kadar inandı bilmezsem de her halde işin vahâmetini lâyıkıyla takdir ettiği görülüyordu."¹⁶

Sultan II. Abdülhamid dahil Jön Türkleri bu kadar tedirgin eden bu görüşmede gerçekten de Osmanlı Devleti'nin paylaşılması gündeme gelmiş miydi ve Makedonya hakkında böyle kesin bir karar alınmış mıydı? Yoksa diğer meseleler bağlamında Makedonya meselesi de gündeme getirilerek nihai bir karar alınmadan sadece reformlar konusunda bir görüş alışverişinde mi bulunulmuştu? İlgili çalışmalara müracaat ederek bunların cevaplarını arayalım.

REVAL'DE GERÇEKTEN NE GÖRÜŞÜLMÜŞTÜ?

Öncelikle Avusturya'da yayınlanan muasır *Reichspost* gazetesine bakmak gerekirse, Reval buluşmasının son gününde konuyla alakalı olarak şu bilgiler verilmektedir: Önce Kral VII. Edward Rus Hariciye Nazırı İswolski ile uzun bir görüşme yaptıktan sonra, bu kez Rus Nazır, İngiliz

Müsteşar Hardinge'le iki uzun görüşme yapmıştır. Bu görüşmelerde daha ziyade "Makedonya meselesi" gündeme gelmiştir. Müzakerelerde "tam bir uzlaşma" yönünde önemli oranda "ilerleme" sağlanmıştır.¹⁷ Pester Lloyd, Reval'de İran ve Afgan gibi meselelerin yanı sıra Makedonya'daki "durum" ve yapılması düşünülen "re-

Diplomatie'de verilen bilgiler konuyla alakalı diğer eserleri destekler niteliktedir.

Fikret Adanır'ın Rusya'nın Dışişleri Bakanı İswolski'den yaptığı alıntıda, "Reval'de henüz Makedon reform programı konusunda tam bir karar" alınmadığı belirtilmektedir.²¹ Nite-

karşısında özellikle de Almanya ile Avusturya'dan gelebilecek muhtemel tepkiler üzerinde de durulduğu ve "bu yüzden Makedonya işinde yavaş gidilmesi, ipi koparmadan gelecek formül"ün aranması gibi genel bir kanaatin dile getirildiğini belirtmektedir.²⁴ Koloğlu İngiliz zabıtlarından bunları aktardıktan sonra

"Sultan Hamid bu mülâkattan hayli kuşkulandı ve (...) Rusya Seşiri'nden (...) izahat istedi. Rusya Seşiri Reval Mülâkatı'nın Tibet arazisi üzerinde İngilizlerle bir anlaşmadan ibaret olduğunu söylemiş ve meseleyi ehemmiyetten ârî (...) gibi göstermeye çalışmıştı. Abdülhamid (...) her halde işin vahâmetini lâıykıyla takdir ettiği görülüyordu."

formlar" da görüşülmüş, bu konuda "tam bir fikir birliğine" ulaşılmıştır, diye yazmıştır.¹⁸ *The Times* ise, iki monarkın görüşmelerinin ana konusunun Makedonya olduğunu ve burada uygulanacak olan reform planı hakkında uzlaştıklarını belirtmiştir.¹⁹

Reval buluşmasında nelerin konuşulduğunun tespit edilebilmesi için başvurulması gereken en önemli araştırmalardan biri, I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasının diplomasi tarihi konusundaki en kapsamlı eser olan *Geschichte der Diplomatie*'dir. Burada konuyla alakalı olarak, görüşmeye katılan İngiliz Hariciye Müsteşarı Hardinge'in, Rus Hariciye Nazırı İswolski'yi İngiltere'nin Makedonya reform programını desteklemesi için ikna etmeye gayret ettiği belirtilmektedir. Görüşmenin ardından yapılan açıklamada ise, İngiltere ile Rusya'nın, "milletlerarası" meselelerin hepsinde tam bir "muavafakata" sahip oldukları yer almıştır. Bu bilgilerin ardından, 1908'in yaz aylarının Makedonya'daki reform pazarlıklarıyla geçtiği sırada Jön Türk ihtilalinin patlak verdiğine temas edilmektedir.²⁰ Burada görüşmeye katılanlar arasında tam bir uyuşmanın sağlanması dışında, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması veya Makedonya hakkında nihai bir karar alındığına dair herhangi bir bilgi geçmemektedir. Bu şekilde, *Geschichte der*

kim ilgili İngiliz belgelerine göre, bu görüşmede Türkiye ile alakalı olarak sadece "Makedonya meselesi" gündeme gelmiş ve bir karar alınmamıştı fakat Jön Türkler bu görüşmeyi "abartmışlardır."²² Caroline Finkel'e göre ise sadece "Makedonya meselesi" konuşulmuştu.²³ Konuyu bağımsız bir makalede ele alan Orhan Koloğlu İngiliz arşivlerinde bulunduğu bir zapta dayanarak, Reval'de Makedonya, İran, Afgan hududu, Girit Adası ve Balkan demiryolları gibi çok çeşitli konuların gündeme getirildiğini yazmaktadır. Devamında ise, Makedonya konusunda yapılması düşünülen reformlar konuşulurken, bunlar

kendi kanaatini şu şekilde dile getirmektedir: "Bu zabıttan da anlaşıldığı gibi orta bir anlaşma yoktur. Genel durum hakkında ve her konuda ayrı görüşmek bahis konusudur. Rusya buluşmaya daha yetkili bir kadroyla gelmiş ve İngiltere'yi kendi çizgisine çekmeye çalışmıştır. İngiltere ise, hiçbir vaatte bulunmadan görüşleri dinlemiştir, esasen Revalde'ki kadrosu karar verecek kadro değildi."²⁵

Son olarak, döneme şahitlik eden Mehmed Salâhaddin de benzer şekilde düşünmekte ve şunları söylemektedir: "Reval mülâkatı kendilerine bir sermaye ad ve itihâz ile hakiki

Niyazi Beyin Resne'deki evi, Nisan 2008.

Fotoğraf Ahmet Akşit

vatanperverlik kisvesine bürünerek meydana atılıp cemiyetin rû'esâ ve a'zâ-yı askerîsi vâsıtasıyla Ordu-yu Hümâyû'nu makâsîd-ı sakîme ve vehîmelerine âlet makâmında istihdâm ve isti'mâl (...)” eylemişlerdi.²⁶

SONUÇ YERİNE

Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere, İngiliz Kralı VII. Edward ve Rus Çarı II. Nikola'nın Reval'de gerçekleştirdikleri buluşmanın tek amacı

lomatlar böylesi bir nihai karar alma yetkisine zaten sahip değillerdi. Bu bağlamda görüşmenin, Avrupa'daki bazı siyasi çevrelere, özellikle de Alman Kaiserreich'ine karşı İngiliz-Rus yakınlaşması şeklindeki bir gövde gösterisi amacı taşıdığı söylenebilir. Kaldı ki, o günkü şartlarda düvel-i muazzama arasında adeta pamuk ipliğine bağlı olan dengelerin hassasiyetinden dolayı, Osmanlı Devleti'nin nihai olarak paylaşılması gibi bu dengeleri alt üst edebilecek kritik bir

Jön Türk subayları ve gerekse aydınlarının gazetelerde çıkan her habere inanılmayacağını bilmeleri gerektiğini düşünüyoruz. Dolayısıyla bu aşamada ikinci bir izahı gündeme getirmek gerekiyor: Bu haberlere gerçekten inanmamışlardı, fakat bunu, siyasi bir hareketin mensubu olarak mücadele ettikleri II. Abdülhamid yönetimine karşı bir propaganda aracı olarak kullanmak istemişlerdi. Böylece hem ihtilal sürecini hızlandırmış, hem de isyanlarını Osmanlı

Fikret Adanır'ın Rusya Dışişleri Bakanı İswolski'den yaptığı alıntıda, "Reval'de henüz Makedon reform programı konusunda tam bir karar" alınmadığı belirtilmektedir. Nitekim ilgili İngiliz belgelerine göre, bu görüşmede Türkiye ile alakalı olarak sadece "Makedonya meselesi" gündeme gelmiş ve bir karar alınmamıştı fakat Jön Türkler bu görüşmeyi "abartmışlardır".

Osmanlı Devleti veya Makedonya değil, o günkü konjonktürde, özellikle de Alman Kaiserreich'i karşısında bir gövde gösterisi yapmak ve gündemde olan bazı konular hakkında görüş alışverişinde bulunmaktır. Nitekim gerek görüşmeye katılan Rus ve İngiliz diplomatların ifadeleri ve gerekse ilgili zabıt gösteriyor ki, başta Osmanlı Devleti olmak üzere Makedonya'nın paylaşılması konusunda herhangi bir nihai karar alınmadığı gibi, bir paylaşım söz konusu dahi edilmemiştir. Nitekim yukarıda da geçtiği gibi, İngiltere tarafından kralla birlikte buluşmaya katılan dip-

kararın alınması bu aşamada söz konusu olmazdı.

Durum bu şekilde açık olmasına rağmen, Jön Türklerin Reval buluşmasını oldukça abartılı bir şekilde ve ısrarla gündeme getirmelerinin nedenini nasıl izah etmek gerekiyor? Jön Türklerin bu davranışının muhtemel iki izahı olabilir. Öncelikle, bir şekilde başta yabancı gazeteler olmak üzere diplomatik çevrelerden duydukları haberlere kendileri de samimiyetle inanmış ve vatanperver olarak tepkilerini göstermişlerdir. Bu tespiti yapmakla birlikte, gerek

kamuoyu huzurunda olabildiğince meşrulaştırmışlardır.

Bu şekilde Reval örneği, Jön Türklerin II. Abdülhamid ve yönetimine karşı yürüttükleri mücadelede, yaptıkları propagandaların ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Aslında bu sadece Reval buluşmasıyla sınırlı olmayıp, başka ilginç örnekler de bulunmaktadır. Benzer konuların ele alınmasıyla birlikte, Jön Türk-II. Abdülhamid mücadelesinde çok farklı ilginç boyutlar ortaya çıkacaktır.

NECMETTİN ALKAN

DİPNOTLAR

- 1 Reichspost, 9 Haziran 1908, sayı 158, s. 4; Reichspost, 12 Haziran 1908, sayı 161, s. 2; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt 1, 1. Kısım, 4. Baskı, Ankara 1991, s. 237.
- 2 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, Cilt 1, 5. Baskı, İstanbul 1995, s. 508.
- 3 Vladan Georgevitch, *Die türkische Revolution un ihre Aussichten*, Leipzig 1908, s. 4.
- 4 Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, 3. Baskı, Ankara 1994, s. 16.
- 5 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul 1998, s. 199.
- 6 Mehmet Hacısalihoglu, *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890-1918)*, Münih 2003, s. 163.
- 7 Orhan Koloğlu, "Reval'de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı?", *Tarih ve Toplum*, sayı 24, İstanbul 1985, s. 370.
- 8 Resneli Ahmed Niyazi, *Hâtîrât-ı Niyâzi Jahûd Târihçe-i İnkılâb-ı Kebir-i Osmâniyen Bir*

- 9 *Sahiye*, İstanbul 1324, s. 32.
- 10 Ahmed Niyazi, *Hâtîrât-ı Niyâzi*, s. 93.
- 11 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1860-1908)*, Cilt 1, 5. Baskı, İstanbul 1995, s. 512.
- 12 Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1908*, İstanbul 1993, s. 305.
- 13 Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jöntürkler*, 2. Baskı, İstanbul 2000, s. 306.
- 14 Cevri (Mehmed Reşid), *İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu*, Mısır 1909, s. 24.
- 15 Cevri, *İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu*, s. 37.
- 16 Tahsin Uzer, *Makedonya İşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, 3. Baskı, Ankara 1999, s. 85-87.
- 17 Ali Ergenekon (Yay.), *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları. Sultan Abdülhamid*, 4. Baskı, İstanbul 1996, s. 350-351.
- 18 Reichspost, "die Monarchenbegeugung in Reval", 12 Haziran 1908, sayı 161, s. 2.
- 19 Peester Lloyd, "die Entrevue in Reval", 12 Haziran 1908, sayı 141, s. 3.

- 19 Aktaran: Hacısalihoglu, *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage*, s. 164.
- 20 W. P. Potjomkin (Yay.), *Die Geschichte der Diplomatie. Die Diplomatie der Neuzeit (1872-1919)*, Cilt 2, Moskova 1947, s. 224-227.
- 21 Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, İhsan Catay (Çev.), İstanbul 1996, s. 266.
- 22 *Die Welt des Islams*, "Mitteilungen", Cilt 6, sayı 3-4, Münih 1961, s. 265-266.
- 23 Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, Zülal Kılıç (Çev.), İstanbul 2007, s. 453.
- 24 Koloğlu, "Reval'de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı?", s. 369.
- 25 Koloğlu, "Reval'de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı?", s. 370.
- 26 Mehmed Selâhaddin, *Bildâklerimiz. İttihâd ve Terakki Cem'iyeti'nin Maksadı. Te'sis ve Suret-i Teşkilî ve Devlet-i Altiyye-i Osmâniye'nin Sebeb-i Felâketi ve İnkisâmı*, Kahire 1918, s. 9.